

Майстор на историческия роман; Георги Цанев — Никола Фурнаджиев; Симеон Султанов — Илия Волен; Емил Петров — Непобедимата.

За българския читател това издание означава твърде много. За пръв път във от страната българската критическа мисъл се похвазва така цялостно. Върху всеки подбор

може да се разисква — не това е важно. Няма спор, че и в този вид сборникът „Естетика и литература“ успешно и по достойнство ще представи отечествената литературна теория и критика. И това дължим на съветските си колеги, наши другари по мисъл и оръжие.

*Христо Дудевски*

## НОВИ ДАННИ ЗА ТВОРЧЕСКАТА БИОГРАФИЯ НА ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ

Любен Каравелов е от малцината възрожденци, които са събирали и съхранявали грижливо документи за своята разностранна обществена и писателска дейност. За съжаление несигурната му емигрантска съдба, а след смъртта му — безотговорност и немарливост стават причина да бъде разпиляна и в голямата си част унищожена тази така ценна за историята на нашия културен живот Каравелова сбирка. До нас са достигнали малко и в повечето случаи откъслечни материали — свиващи сърцето отломъци от богато и многостранно цялостно дело.

Запазените ръкописи от архива на Каравелов днес се съхраняват в Български исторически архив при Народната библиотека „Кирил и Методий“ и в архива на Боян Пенев в БАН. Трудно четливи, те са останали почти неизползвани до наши дни. Едва през 1964 г. трима сътрудници от Института за литература — Дочо Леков, Лилиана Минкова и Цвета Унджиева — издадоха най-значителните от тях в един солиден том: „Из архива на Любен Каравелов. Ръкописи, материали и документи“.

Изданието включва преди всичко Каравелови ръкописи и някои ръкописи на негови сътрудници, тясно свързани с писаното от самия Каравелов. Изоставени са излезли под перото на Каравелов преписи на чужди художествени или научни произведения, познати негови преводи или ръкописи на известните му съчинения. Съставителите ни поднасят един том, изграден почти изцяло от нови материали, отразяващи разностранната творческа дейност на големия възрожденски общественик и писател.

Ръкописите са групирани в осем дяла по тематичен белег. Първите два дяла, които представят писателя Каравелов (I. Бележистика, драматически опити, сти-

хотворения; II. Мемоари) и четвъртият дял, свързан с интересите на писателя към фолклора (IV. Фолклорни материали) съставляват голямата част от общия обем на изданието и предоставят извънредно интересни данни за проучванията на литературния историк. Останалите дялове (III. История, публицистика и други материали; V. Преводи; VI. Библиографски статии и бележки; VII. Лексикални материали; VIII. Документи) съдържат материали, които разширяват знанията ни за дейността на Каравелов и предоставяват интерес не само за литератора, но и за историка, лингвиста, фолклориста и етнографа.

Предговорът към изданието, уводните думи към всеки от дяловете и пояснителните бележки към отделните материали — целият този апарат, предназначен да улесни читателя при запознаването му с текстовете, в редица случаи поставя и начало на тяхното проучване.

Съставителите е трябвало да се справят с издаването на труден текст: мъчно четлив почерк, руския, и то често — лошия руски език на ръкописите, фрагментарност на материалите. Търпение и упоритост, будно изследователско око са помогнали на Леков, Минкова и Унджиева да преодолеят трудностите и да направят един ценен принос за документалното проучване на Българското възрождане.

„Целта ни беше, доверяват съставителите, да разчетем и предоставим за научна работа един богат архивен фонд, който въвежда съвременния читател в духовния свят на една крайно интересна личност.“ Не може да не се признае, че тази цел е постигната. Изданието „Из архива на Любен Каравелов“ обогатява представата за творческата дейност на Каравелов и предоставя данни за нови страници в неговата творческа биография. На някои от тези нови моменти бих искала да се спра в настоящите бележки.

Най-богат и най-интересен материал, свързан с творческите търсения на Каравелов като писател съдържат първите два

<sup>1</sup> Из архива на Любен Каравелов. Ръкописи, материали и документи. Подбрани и подготвени за печат: Д. Леков, Л. Минкова и Цв. Унджиева, София, 1964. Изд. на БАН.

дяла. Ръкописите в тях, разделени доста условно на „белетристика“ и „мемоари“, представляват в повечето случаи части от незавършени произведения или откъслечни бегли скици — безразборно нахвърлен материал за бъдещи творби. Но въпреки тази фрагментарност, те, по справедливата преценка, направена в уводните бележки към първия раздел, обогатяват представата ни за идейното и тематично съдържание на Каравеловото литературно наследство, за творческите търсения на писателя и за идейните му позиции, предоставят редица данни за проучване на творческия процес и творческата му лаборатория.

Още на пръв поглед се налага на вниманието един факт: Каравелов създава художествените си творби на руски език и след това ги превежда на български. Защо? В какво отношение са първоначалните ръкописи към окончателните български текстове? Какво е значението на този факт в творческото развитие на Каравелов? Какво отражение е дал при формирането на неговия стил и т. н. — въпроси с принципен и с по-частен характер, някои от които вече бяха поставени за проучване<sup>1</sup>.

Интересен е ръкописът „Божко“ — една от първоначалните редакции на най-ранната Каравелова белетристична творба. Усеща се неукрепналото перо на разказвача, но заедно с това и една свежест и не-принуденост на разказа, дхът на родната обстановка, пресните впечатления от живота в родината. На разказа не тегне познатата Каравелова шапка на разказвач-очевидец, която сковава въображението на писателя и ограничава изразните възможности.

Други данни за началото на творческия път на Каравелов съдържа ръкописът „Расказ няни“ — незавършена повест, единствена Каравелова белетристична творба със сюжет от руската действителност. Тя третира проблема за възпитанието, поставен — както и в „Мамино детенце“ (една от късните му повести!) — на социална основа и внушава същите изводи: детето, израснало без трудови навици, без да му бъде внушено уважение и любов към хората, без да привикне да се съобразява с известни морални принципи и да контролира себе си, се превръща в безскрупулна личност, ненужна, дори вредна за обществото, източник на злини за другите, рушител на самата себе си. Конкретното изграждане на тази творба — една от първите писани в Русия — е красноречиво свидетелство за въздействията, които изпитва Каравелов в началото на творческия си път. А сравнението с „Мамино детенце“ говори между другото и за някои характерни моменти от психо-

логията на Каравеловото творчество (Предварителна схема, тезис като определящ момент при зараждането и в изпълнението на творбата.)

Ръкопис, който говори за творчески планове на Каравелов в зрелия период от развитието му, е откъстът „Мученики“ — начало на разказ или повест със сюжет от пред-революционната 1875 г. Действието се развива в български земи и един от героите Марин, чийто външен портрет напомня Ботеви черти, заговоря с непримиримата страст и сарказма, познати от страниците на „Независимост“. Откъстът е твърде кратък, за да се правят повече изводи за замисъла на писателя, но един друг ръкопис със заглавие „Роман“ показва, вече съвсем определено, желанието му да отрази в широко платно героично-трагичните събития от последните години на робството. Той се състои от отделни наброски, но очевидно във връзка с един цялостен замисъл, може би вече узряла творба — твърде интересна и богата по съдържание. Изглежда, че резултат на тези творчески планове е и откъстът „Игнатъев“. Тези бедни остатъци от Каравеловите ръкописи са особено ценни, тъй като отразяват опитите на писателя да даде художествен израз на мисли и преживявания от най-напрегнатите последни години на национално-освободителните борби. Че съзнанието му е било твърде заангажирано с художественото пресъздаване на събитията около Априлското въстание показват и останалите ръкописи, които съставителите на изданието отнасят към 1875—1876 г. и по-късно, и които представляват обикновено откъслечни бележки във връзка със замислени белетристични творби. В тях откриваме характеристики и разсъждения, които показват, че Каравелов е търсил образното превъплъщение на идеалите и борбите на българската революционна интелигенция, търсил е образа на героя-революционер. Интересното е, че във връзка с този образ писателят набелязва сложни и противоречиви преживявания, различни нюанси в убежденията. Изобщо прави впечатление, че Каравелов се стреми да види явленията в тяхното богатство и сложност, нещо, което по принцип не е много характерно за познатото му белетристично творчество. Прави впечатление и склонността му да отбелязва — понякога в тънки детайли — психологически състояния, да дава изненадващо точни характеристики. Дали се сблъскаме със стремежа на автора да се добере до по-задълбочена психологическа характеристика на героите“ (бележките към дял първи, стр. 27) като резултат на собствени творчески усилия или само със съзнанието му за необходимост от такава характеристика и стремежът му да овладее изграждането ѝ, проследявайки чуждо, по-майсторско перо? Тук идваме до един от най-интересните

<sup>1</sup> Вж.: Дочо Левков, Проблеми на реализма в българската белетристика през Възраждането (дисертация).



въпроси, които повдигат художествените материали в архива на Каравелов.

Споменах, че значителна част от ръкописите в първия раздел представляват откъслечни, безсистемно нахвърлени литературни скици — по всички личи материал за изграждането на бъдещи художествени творби. Между тях откриваме и някои моменти от известни, публикувани Каравелови произведения, но по-голямата част са непознати. Изглежда, че този материал, събран във връзка с конкретни творчески планове е резултат на запознаването на Каравелов с художествени произведения от различни автори. Едни от бележките са, по всичко личи, буквален препис или пък малко преиначени моменти от художествени творби, моменти, които са правилни впечатление на писателя с яркостта на изразеното преживяване, с яркостта на рисуваща или с интересното си съдържание. В други случаи — това са разсъждения, монолози и диалози, шрихи на външен образ или характер, принадлежащи на самия Каравелов, но пак създадени под влияние на прочетеното. Че повечето от тези бележки са резултат на литературни навен показват между другото и онези психологически моменти, чиято разработка — задълбочена и тънка, не е характерна за Каравеловото перо. Разбира се, трудно е да бъдем категорични при подобно твърдение, особено ако се опитаме да разграничим буквалните заемки. Но независимо от това, самият интерес на Каравелов към сложни, детайлно разработени психологически състояния, към психологически анализи и морално-етични проблеми е факт, който не бива да бъде отричан.

Ето например шрих (от ръкописа „Из Децата не приличат на бащите си“ и други литературни скици), който мъчно може да се припише на Каравеловото перо: „Этой поцелуй вышел странный, торопливый, закатной, холодный — так актер на сцене целует первую любовницу, с которой только что чуть не подрался за кулисами“ (стр. 49). Подобни впечатления изниква у читателя и запознаването с ръкописа „Рассказы“. Някои откъси в него очевидно са буквални или леко изменени преписи на отделни моменти от различни художествени произведения, които Каравелов е чел. Явно той си е преписвал при четене отделни описания — външен портрет, психологическа характеристика, дадена реакция на героя, диалози или монолози, разсъждения и оценка на автора (и тук го привличат особено разсъждения върху морални качества и психологически наблюдения). Понякога, изглежда пак във връзка с даден литературен образец, шрихира външен образ на герой, изграден от собствени впечатления от българската действителност; или изниква картина от родната природа (стр. 137, 144).

Всички тези откъслечни бележки, които не могат да кажат много за тематиката, проблематиката на неосъществените творчески замисли на Каравелов, са чудесен материал за проучване на творческия процес, за начина, по който е творил и за това как се е учил да пише. Те — заедно с посочените напоследък произведения от украинската литература, които Каравелов е следвал твърде отблизо при създаването на някои от повестите си — според мен отбелязват последния момент от освобождаването на нашата художествена проза (минала през побългаряването и подражателството) от сковащото влияние на чуждите образци. Каравелов много заимствувал и заедно с това умее да подчини целия материал (собствени наблюдения и литературни образци) на обща, единна и ярка идейна концепция. Той не подражава, а заема това, което му е необходимо; той твори колкото и близо да остава в отделни моменти до образа. Едва у Вазов обаче чуждите въздействия приемат формите, характерни за новото литературно време.

Ръкописите, групирани в раздела „Мемоари“, свързани също със зрелия период от творческото развитие на Л. Каравелов — последните години от дейността му в Румъния, повдигат отново интересни въпроси.

Не зная къде би могло да се търсят причините: дали в автобиографичния характер на тези материали, дали в особената им художествено-публицистична форма, която попада на Каравеловото перо, дали на литературни образци, които следва отблизо, но тук се озоваваме пред откъс от художествена проза на равнището на най-хубавото, което Каравелов е създал.

Вярно отбелязват редакторите на този дял, че Каравеловите ръкописи тук осезателно напомнят Херценови творби (по-скоро според мен, Херценовия художествено-публицистичен стил). Трудно е да се разбере по стигналите до нас ръкописи дали Каравелов е бил замислил произведение, подобно на „Былое и думы“, но очевидно това са творчески търсения в съвсем определена посока и под силното въздействие на Херценовото перо. Някои от ръкописите може би нямат характер на мемоари (откъсът „Белград“, „Аз много съм-мислил...“, автобиографичните бележки, „Путешествие“), но безспорно всички тези материали по херценовски съчетават наблюдения и разсъждения върху настоящето със спомен от миналото, за да насочат към актуални обществено-политически изводи. Каравелов е опитал и формата на пътни впечатления, която у него натежава от етнографски и социално-психологически изследвания (ръкописите „Путешествие“) и мемоарът (ръкописите „Мемоари“, „Романия“) — художествено-публицистични форми, които големият руски писател бе популяризирали,



придавайки им характерен херценовски облик. Наистина нито интересът към Херцен, нито опитът в областта на пътните и мемоарните записки е нещо ново за Каравелов. Но защо ли тъкмо през 1870—1877 г., по време на сръбско-турската война, той се обръща към спомените си от Сърбия от преди осем години и към уменията на Херцен да изтъква от спомена за минали събития, смисъл за настоящето? А пътувайки по военните райони като кореспондент на руски вестници — в малкото свободно и спокойно време записва върху обратната страна на военните бюлетени случки, които са го развълнували, наред с данни за живота и бита на населението, придружени, както у Херцен, с израз на преживявания и мисли, отвеждащи единичното и злободневното към основните човешки чувства и човешките идеали. И когато в Русия умовете владеят вече нови апостоли на мисълта и художественото слово и след като толкова дълго време се е въздържал да открие връзката си с Херцен (дори направо я е отричал в „Независимост“, разбира се, по тактически съображения) сега заживява най-тясно със своя учител. Защото няма съмнение, че големият представител на революционно-демократичната руска литература е помогнал за израстването не само на Ботев, но и на Каравелов.

Интересно е, че наред със силното влияние на Херценовия художествено-публицистичен стил в „Мемоари“ проличава ярко и писателското умение на Каравелов — отделни скици, наблюдения, сравнения, впечатления са предадени с живост и яркост, достойни за учителя. Едва ли има в творчеството на българския писател по-красноречиви свидетелства за плодотворното въздействие на руската литература от незабравимите „Българи от старо време“ и недописаните му „Мемоари“.

В тези художествено-публицистични материали се налага на вниманието Каравелов мислителят. Самата им литературна форма предполага открита и ярка изява на мисловното начало и нашият писател отговаря непринудено на изискванията на жанра. Впечатлението за непринуденост и правдивост не ни напуска и в онези моменти от ръкописите — тук много по-редки — при които отново минава мисълта, че попадаме на чуждо перо. Независимо от това дали за точната формулировка и образния ѝ израз е помогнал друг творец, те очевидно дават израз на Каравеловите търсения. Понякога ти се струва, че попадаш на откровения: „В теории самая совершенная форма есть круг, самое твердое направ-

ление — прямая линия. Но попробуйте заковать жизнь в заколдованный круг или прорежьте через ее живое тело прямую линию к какой бы то ни было высокой цели, вами задуманной: в итоге вы или погубите жизнь, или не найдете вашей цели на той точке к которой двигались. Точка эта отодвинется далее или унесется движущуюся волною жизни куда-нибудь далеко в сторону.“ И наред с тези разсъждения за диалектиката на живота и неимоверната гъвкавост, която трябва да проявява човек, за да я следва, четем горчивото признание-въпрос: „Неужели у нас только мне одному суждено было добратся до тайны выхода и носиться с ней среди вас, подобно Кассандре с ее зловещею тайною, осуждавшею ее на отчуждение и одиночество среди ликующего народа в светлом Илионе.“ Очевидно легендата за Кассандра е намерила място между ръкописите на Каравелов, защото е давала израз на собствените му душевни терзания. Изобщо ръкописите във втория раздел съдържат доста автобиографичен материал за последните години от живота на Каравелов, материал, който на всяка цена трябва грижливо да се проучи. Много говорят тези ръкописи и за личността на писателя. За това до каква степен са владели съзнанието му нравствено-етичните въпроси, за крайно чувствителната му обществена съвест.

Фолклорните материали, един богат и извънредно интересен дял в архива на Каравелов, също представляват интерес за творческата му биография. Те предоставят обилни данни за ролята на фолклора в творческото израстване на писателя: значението на фолклорните му интереси и занимания за изработването на индивидуалния му стил, схващанията му за отношението между фолклор и лично творчество и т. н.

Тези бегли бележки за мислите, които възникнаха при запознаването ми с новите материали от Каравеловия архив, далеч не изчерпват богатството на съдържанието им и нямат претенции да правят цялостна оценка на новото и значителното, което изследователят ще намери в изданието „Из архива на Любен Каравелов“. Те имат за цел само да подкрепят идеята, че Каравелов като явление в нашия литературен живот е по-сложен и по-богат от затвърдилата се представа за него, а художественото му дело носи смисъл, който все още не сме оценили по достойнство. В утвърждаването на тази идея виждам един от най-хубавите резултати от труда на Д. Леков, Л. Минкова и Цв. Унджиева.

Стефана Таринска